

İKTİBAS/CITATION

ÖZTÜRK, Mahmut, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Allah'ın Yardımının Gecikmesinin Nedenleri ve Hikmetleri",
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
23 (2010 Ocak-Haziran), 15-36

Kur'an-ı kerim'e Göre Allah'ın Yardımının Gecikmesinin Nedenleri ve Hikmetleri*

Mahmut ÖZTÜRK
Dr., Halk Eğitimi Merkezi Müdürü
e-posta: mahmutozturk63@hotmail.com

Özet

İslam inancına göre Allah'la kul arasındaki ilişki sürekli ve canlıdır. Allah kullarını daima gözetler ve gerektiğinde müdahale eder. Bu müdahalelerin sonuç itibarıyla genellikle inananların lehine, inkârcıların ise aleyhine olduğu söylenebilir. İslam literatüründe "Allah'ın yardımı" olarak ele alınan bu müdahalelerin gerçekleşmesi için bir takım şartların oluşması gerekmektedir. Müslümanların bu şartları zamanında yerine getirmesi gerekir. Bununla beraber bu şartların bulunması yardımın hemen gerçekleşmesini zaruri kılmaz. İlahi hikmetlere dayalı bazı nedenlerden dolayı Allah'ın yardımı insanların beklediği zamanda ve şekilde gerçekleşmeyebilir. Böyle zamanlarda insanlar İlahi yardımın geciktiğini düşünmüşlerdir. Ancak, bir süre sonra, İlahî yardımdaki bu zamanlamanın hikmetleri daha iyi anlaşılabilmiştir. Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'de pek çok örnek olay bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Allah'ın yardımı, Yardımın Gecikmesi, İmtihan Edilme, İbrahim Peygamber

Abstact

According to Islamic belief, the relationship between God and human beings is continuous and alive. Allah always observes his servants and intervenes when necessary. It can be said that, in consequence, these interventions have usually been in favor of the believers while they have been against the deniers. In Islamic literature, these interventions are regarded

* Bu makale Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana bilim Dalı Tefsir Bilim Dalında Dr. Mahmut ÖZTÜRK'ün Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER danışmanlığında yaptığı, 2004 yılında kabul edilen *Kur'an'da Allah'ın Yardımı* adlı doktora tezinden "Allah'ın Yardımında Ramak Hali" başlıklı kısmın yeni kaynaklar ışığında genişletilerek yeniden yazılmasıyla oluşturulmuştur.

as God's Aid for which to occur there are some conditions. Muslims must fulfill these conditions on time. Nevertheless, the execution of these conditions does not force God to act upon immediately. For some reasons, based on the divine wisdom of God, God's Aid may not happen on time and in the manner as people expect them to be. At such times, people tend to think that the divine help has been delayed. Only after some time, this divinely wisdom in the timing of aid was able to be comprehended fully. There are a lot of exemplary cases in the Holy Qur'an related to this issue.

Keywords: Allah's Aid, the Delay in Aid, To Be Tested by God, the Prophet Abraham.

Giriş

Allah'ın insanları yarattıktan sonra onların hayatına müdahale edip etmediği, insanların iyiliğini isteyip istemediği ve onlar için yararlı olan şeyleri gözetip gözetmediği konusu düşünce tarihinin ilk yıllarından itibaren tartışılan gelen konulardan olmuştur.¹ Tanrı'nın evrene bir müdahalesinin bulunmadığını ileri sürenlere karşın² ilk dönemlerden itibaren bazı düşünürler evrenin ötesinde bulunan yaratıcı, düzenleyici, koruyucu ve kollayıcı bir gücün varlığını ifade etmişlerdir.³ Meseleyi "inâyet" kavramında inceleyen İslam filozofları,⁴ her şeyin Tanrı'nın inâyet, adalet ve hikmetine uygun bir biçimde tecelli ettiğini belirtirken;⁵ Kelamcılar, Allah'ın âlem üzerinde müessir olması ve onu belirli hedeflere yönlendirmesinden başka, kullarına fiillerinde yardım edip onları başarıya ulaştırdığını da kabul etmişlerdir.⁶

Kur'an-ı Kerim'de konu daha geniş anlamda ele alınmıştır. Evrenin güzelliği, mükemmelliği, her şeyin yerli yerinde oluşu ve dünyanın en güzel şekilde yaratılmış olmasının yanı sıra⁷ iyiliğin ihtiyari olarak Allah tarafından desteklendiği, bu gaye ile insanlara yardım edildiği konusunda Kur'an-ı Ke-

¹ Aydın Topaloğlu, "Tanrısal İnayet'in Felsefi Anlamı ve Tarihsel Arka Planı" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27 (2004/2) 105-119, s. 105.

² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İkinci Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966), s. 99; Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü* (Altıncı Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), s. 88.

³ Aydın Topaloğlu, "Tanrısal İnayet'in Felsefi Anlamı ve Tarihsel Arka Planı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, s. 106-108.

⁴ Kasım Turhan, "İnayet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Birinci Basım. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), XXII, 265.

⁵ Aydın Topaloğlu, "Tanrısal İnayet'in Felsefi Anlamı ve Tarihsel Arka Planı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, s. 112.

⁶ Turhan Kasım, "İnayet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXII, 266.

⁷ İbrahim, 14: 33, Nahl, 16: 14, Nebe', 87: 6-16, Rahman, 55: 1-78.

rim’de pek çok âyet bulunmaktadır.¹ Bu yardımların temelinde inananların gayretini boşa çıkarmama, onları işlerinde başarıya ulaştırma gayesi vardır.

Allah Teâlâ, insanı yarattıktan sonra başıboş bırakmamış, ona bir takım görevler yüklemiştir. “*Ben cinleri ve insanları sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım.*”² âyeti insanın yaratılış sebebini açıkça ifade etmektedir. Bu âyette belirtilen ubudiyet görevini gereği gibi yerine getirmenin çok kolay olmadığını yine Kur’an-ı Kerim’den anlamak mümkündür. Zira isyankâr tavırlarından dolayı kıyamete kadar kovulma cezasına çarptırılan ve insanın yeryüzüne gönderilmesi hadisesinde önemli rolü olan şeytan,³ bu cezanın müsebbibi olarak gördüğü insanoğlunu saptırmaya ant içmiştir. Bu hedefine ulaşmak için Allah’tan mühlet isteyen ve istediği süreyi alan şeytan,⁴ zaaflarından yararlanarak insanların hidâyete ermelerine engel olmaya çalışmaktadır.⁵

Nitekim şeytan, peygamberlere gönderilen ilahi mesajların anlaşılmasında ve kabul edilmemesi için büyük çaba sarf etmiştir. Onun kışkırtmasıyla insanlar peygamberlerle alay etmekten geri durmamış, onları hidâyete ulaştırmak için gönderilen peygamberleri sefillikle suçlamış, öldürmekle tehdit etmiş ve işi peygamberleri öldürmeye kadar vardırımlardır.⁶

Şeytanın ve ona uyanların bu gayretlerine karşılık Allah’ın da inananları yalnız bırakmadığı görülmektedir. Allah Teâlâ, kâfirler istemese de nurunu tamamlayacağını ve kâfirlerin, bunu engellemeye güçlerinin yetmeyeceğini müjdelemiştir.⁷ Küfürde ısrar eden kavimlerin helak edildiğini Kur’an-ı Kerim’de açıkça ifade eden Allah Teâlâ⁸ bazen peygamberlerin duası ve dilemesi ile bazen de kendi takdiriyle inananlara yardımını göndermiştir.⁹ İlahi yardımlar, peygamberlerin hayatında ve tevhit akidesinin tesisinde önemli rol oynamıştır. İlahi yardımların bunların dışında bir takım maksatları da bulunmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’e göre ilahi yardımların maksatlarını genel olarak iki grupta toplamak mümkündür. Birincisi müminleri maddi ve manevi zararlardan korumak ve onları dünya ve ahiret nimetlerine kavuşturmak gibi bireysel

¹ Âl-i İmrân, 3: 152, Âl-i İmrân, 3, 123; Hacc, 22: 40 Ayrıca bakınız: Muhammed Fuâd Abdülbaki, *el-Mu’cemül-müfehres li elfâzi’l-Kur’an* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1968), “n.s. r.” maddesi.

² Zariyat, 51: 56.

³ Hicr, 15: 34.

⁴ Hicr, 15: 37, 39; Sa’d, 38: 85.

⁵ Nisa, 4: 118-119.

⁶ Bakara, 2: 61; Ali İmran, 3: 21, 112.

⁷ Tevbe, 9: 32, 33; Yunus, 10: 82; Saf, 61: 8-9.

⁸ En’am, 6: 21, Yunus, 10: 17, Şuara, 26: 173.

⁹ Nuh, 71: 21, 26.

hedeflere matuftur.¹ Diğeri ise gönderdiği dini tamamlamak,² hakkın ve adaletin yerini bulmasını sağlamak³ ve müminlere mutlak galibiyet vermek gibi toplumsal hedefleri gözetir.⁴

Allah'ın yardımının belli başlı şartlarını ise şöyle sıralamak mümkündür: Allah'a iman,⁵ peygamberlere itaat,⁶ dua,⁷ sabır,⁸ tevekkül⁹ sadece Allah'ı ve müminleri dost bilmek,¹⁰ Allah'tan ümidi kesmemek,¹¹ hicret etmek,¹² istikamet üzere yaşamak,¹³ mal ve bedenle mücadele etmek¹⁴ v. b.

İlahi yardımlara mazhar olmayı gerektiren bu şartlardan birisi veya birkaçının bir arada bulunması gerekir. Mamafih yardımın beklenen zamanda veya tarzda gerçekleşmediği de vakidir. Bu durum insanlarda Allah'ın yardımının geciktiği ve artık gelmeyeceği düşüncesine yol açmıştır.¹⁵ Dolayısıyla Allah'ın yardımı konusunda üzerinde durulması gereken noktalardan birisi de umutların kesildiği, beşerin kendi gücü ile yapacak hiç bir şeyinin kalmadığı anda Allah'ın yardımını göndermesidir. Makale konuyu bu açıdan ele alacaktır.

A.Allah'ın Yardımının Son Ana Kadar Ertelenmesinin Nedenleri

Âlemde her şey bir sistem ve düzen içinde cereyan etmektedir. Bu bağlamda Allah'ın yardımının bir takım şartlarının olması gibi gecikmesinin de nedenleri bulunmaktadır. Bu gecikmeler Allah'ın iradesi ile ve bir hikmet dairesinde olmuştur. Makalenin bundan sonraki kısmında söz konusu nedenlerden tespit edebildiklerimizi Kur'an-ı Kerim ışığında ele alacağız. Ancak aşağıda ele alacağımız bazı maddeler, üzerinde özel bir çalışma gerektirecek genişliğe sahip olduğundan bu makale kapsamında detaylandırılmayacak,

¹ Bakara, 2: 257, Yusuf, 12: 23, 24. Nisâ, 4: 113.

² Saf, 61: 8.

³ Enbiya, 21: 18, İsrâ, 17: 81.

⁴ Enfâl, 8: 44, Enfâl, 8: 7-8.

⁵ Âl-i İmrân, 3: 123, Tevbe, 9: 25, Enbiyâ, 21: 77.

⁶ Âl-i İmrân, 3: 32, 132, Nisâ, 4: 59, 80, Enfal, 8: 46, Nûr, 24: 54, Muhammed, 48: 33.

⁷ Bakara, 2: 45, 153.

⁸ Bakara, 2: 45, Ali İmran, 3: 200, En'am, 6: 34; İbrahim, 14: 21, Ahkaf, 46: 25.

⁹ Yunus, 10: 71, Saffat, 37: 21.

¹⁰ Fâtiha, 1: 5; Âl-i İmrân, 3: 118, Enfâl, 8: 72-73.

¹¹ Hicr, 15: 55-56.

¹² Ankebût, 29: 26.

¹³ Fussilet, 41: 30.

¹⁴ Enfâl, 8: 60.

¹⁵ Çalışma boyunca "Allah'ın yardımın gecikmesi" ibaresini Allah'ın ilahi yardımlarını hikmetlere binaen ertelemesi manasında kullanacağız. İlahi yardımların zamanı, insanlar açısından bazen gecikme olarak algılanmıştır. Allah'ın ilm-i ezelisinde ise yardımın gerçek zamanı, tahakkuk ettiği zamandır.

muhtasar geçilen bu maddelerde konunun ele alındığı eserlere referanslarda bulunulacaktır.

1. Sünnetullah gereği yardımların gecikmesi

Kur'an-ı Kerim'de bulunan on iki âyetin on tanesinde sünnetullah inkârcıların cezalandırıldığı veya kesinlikle cezalandırılacağı manasında kullanılmaktadır.¹ Bu âyetlerin geçtiği üç surede ayrı veya aynı âyetlerde cezalandırılma ifadesine “*Yeryüzünde gezin dolaşın da yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu bir görün.*” ibaresi eşlik eder.²

Bu âyetleri bir arada ele aldığımızda sünnetullah'ın sosyal yasalar içinde söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.³ “Tarih yasaları” olarak da ele alınabilecek sosyal yasaların sadece kâfirlerin cezalandırılması olarak müta-laa edilemeyeceği açıktır.⁴ Nitekim “sünen” kelimesini de içeren ve yeryüzünde cezalandırılmış toplumların akıbetini görme ve ibret alma tavsiyesi / emri ile son bulan Ali İmran 137. âyetinden hemen sonra konu bütünlüğü içinde farklı bir sosyal kanuna işaret edilir: “*Yoksa siz; Allah, içinizden cihad edenleri (sınayıp) ayırt etmeden ve yine sabredenleri (sınayıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?*”⁵ Bu âyet müminlerin bir imtihandan geçireceğini açıkça ifade etmektedir.

Siyak-sibak değişimi ile aynı konu yine bir bütünlük içinde Yusuf suresinde de geçmektedir. Bu bölümde ağırlık olarak üzerinde duracağımız âyetin (Yusuf, 12: 110) hemen öncesinde peygamberlere uymayan toplulukların başına gelen kötü akıbeta işaret edilmektedir. Akabinde ise peygamberlerin çektiği sıkıntıların büyüklüğüne değinilmesi müminler için imtihanın sosyal hedeflere yönelik ilahi bir kanun olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Bu konu ile ilgili bazı müfessirler şu tespitlerde bulunmuşlardır: Peygamberler apaçık delillerle insanlara çağrıda bulunurlar. Mucizelerle desteklenirler. İnsanlar haktan yüz çevirip Allah'ın peygamberleri ile inatlaştıklarında onlara yapıp ettikleri için belli bir süre verilir. Peygamberlerin sıkıntıları arta-

¹ “*Ey Muhammed! İnkâr edenlere söyle: Eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (düşmanlık ve savaşa) dönerlerse, öncekilere uygulanan ilâhî kanun devam etmiş olacaktır.*” Enfal, 8: 38, “*Önceki milletlerin (helâkine dair Allah'ın) kanunu geçmiş iken onlar buna (Kur'an'a) inanmazlar.*” Hicr, 15: 13 Diğer öğrenekler için bakınız: Muhammed Fuâd Abdülbaki *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an*, “s. y. r.” Maddesi.

² Fatır, 35: 40, Mü'min 40: 82, Ali İmran, 3: 137.

³ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Üçüncü Basım. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), I, 676.

⁴ Geniş bilgi için bakınız: Ömer Özsoy, *Sünnetullah: Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1994).

⁵ Ali İmran, 3: 142.

rak devam eder. Yardımın gecikmesi ve inkârcılar peygamberleri sürekli yalanlamalarından dolayı peygamberler, bu dünyada artık yardım gelmeyeceğini düşünme raddesine gelmişken beklemedikleri bir anda Allah'ın yardımını onlara gelir.¹

Asr-ı saadette de durum böyle olmuştur. Çektikleri eziyet karşısında Resulüallah'tan yardım talep eden ve müşriklere beddua etmesini isteyen Habab'a, Hz. Muhammed şöyle cevap vermiştir: *"Sizden öncekilerin kemiklerine varıncaya kadar demir taraklarla taranarak etleri koparılırdı da bu, onları dinlerinden döndüremezdi. Başları ortadan ikiye biçilirdi de onlar yine de dinlerinden vazgeçmezlerdi."*²

Evvelki toplumların çektikleri sıkıntılarla ilgili ilk âyetler Mekke'de nazil olmuştur.

*"Ne zamanki peygamberler, toplumlarının imana gelmelerinden ümitlerini kesecek raddeye gelirler ve toplumları da peygamberlerinin kendilerini aldattığı zannına kapılırlar, işte o zaman onlara yardımımız ulaşır. İnkârcılar helâk olur, dilediğimiz kimseler kurtulur."*³

Bu âyetin tefsirinde müfessirlerin rivâyetlere dayalı olarak ileri sürdükleri farklı görüşleri iki kategoride ele almamız mümkündür: Peygamberlerin masumiyetini esas alan ve peygamberlerin beşerî özelliklerini göz önünde bulunduran rivayetler. Bu görüşler de âyetteki "kuzibu" kelimesinin şeddesiz veya şeddeli okunmasına göre ve "zan" kelimesine yüklenen anlam bakımından farklılık arz etmiştir.

a. Kelimenin "Kuzibu" şeklinde tahfifle okunmasına göre:

Taberî, (öl: 310/922) Medine ve bütün Kûfe ehlinin âyette geçen "kuzibu" kelimesindeki "zal" harfini şeddesiz okuduklarını kaydettikten sonra kendisinin de bu görüşte olduğunu söylemektedir.⁴ Bu kıratte de âyetin manası ile ilgili rivayetlere dayalı olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür.

1. Peygamberlerin masumiyetini göz önünde tutan bu görüşte ümitsizlik peygamberlere, yalanlanma düşüncesi peygamberlerin kavmine izafe edilmektedir. Başta İbn Abbas olmak üzere Sa'id b. Cübeyr, Dahhak, ve Muca-

¹ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki şavâmi't-tenzil ve 'uyunî'l-ekâvili fi vücuhi't-te'vil* (Birinci Basım. Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), II, 490, Ahmed Mustafa el-Merağî *Tefsirü'l-Merağî* (Birinci Basım. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbabati Mustafa el-Babi, 1946), XIII, 55.

² Muhammed b. İsmail, el-Buharî *el-Camiu's-Sahih* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1897), "İkrah", 1; Ebu Hüseyin b. El-Haccâc, el-Kuşeyrî, en-Neysaburî, el-Müslim, *Sahihu Müslim* (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, ty.), "Birr", 53.

³ Yusuf, 12: 110.

⁴ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an* (İkinci Basım. Kahire: Hicr, 2001), XIII, 392.

hid'e dayandırılan rivayetlere göre peygamberler kavimlerinin artık kendilerine inanmayacaklarını; kavimleri de peygamberlerin kendilerine yalan söylediklerini düşünmüşlerdir. Peygamberler, kâfirlere karşı Allah'ın kendilerine yardım edeceğini vaat etmiş, bu yardımın gecikmesi üzerine kavimleri bu hususta peygamberlerin kendilerine yalan söylediklerini düşünmüşlerdir.¹

2. Peygamberlerin beşer olma özelliklerine ısrarla vurgu yapan ikinci görüşte ise hem ümitsizliğe kapılma hem de yalanlanmış olma düşüncesi peygamberlere atfedilir. Yani peygamberler kavimlerinin kendilerine iman etmelerinden ümitlerini kesmişler, ayrıca Allah'ın kendilerine yardım edeceğine ilişkin vaatlerinin artık gerçekleşmeyeceğini, dolayısı ile bu konuda yalancı çıkarıldıklarını düşünmüşlerdir. Çünkü onlar da nihayetinde birer insandır. Bu hal onları "demek ki iş böyle" deme noktasına getirmiştir.² Her ne kadar İbn Abbas'tan da nakledilse Taberî, Hz. Aişe'nin itirazını yerinde bularak bu görüşlere katılmaz ve bunun dışındaki görüşlerin daha isabetli olduğunu, peygamberlerin sıfatlarına da daha muvafık olduğunu söyler.³

b. Âyetteki kelimenin "Kuzzibu" şeklinde şedde ile okunmasına göre:

Taberî, bütün Medine, Basra ve Şam kıratlarının bu şekilde olduğunu belirtir. Bu kıraate göre mana şöyle olacaktır. Peygamberler, kavimlerinin kendilerine iman edip nübüvvetlerin tasdik etmelerinden ümidi kesince kendi ümmetlerinin de kendilerini yalanladıklarını konusunda bir kanaat sahibi olmuşlardır.⁴ Bu kıraat şeklinde yorum farklılıkları "zan" kelimesinden anlaşılan manaya göre değişmektedir.

1. Bir görüşe göre âyette geçen "zan" fiili kesin bilgi anlamındadır. Yani peygamberler kavimlerinin artık iman etmeyeceklerini, kavimlerinde bu yönde artık bir hayır bulunmadığını tam olarak bilmişlerdir.⁵

¹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an* XIII, 383, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil*, II, 490, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebir (Mefâtihu'l-gayb)* (Birinci Basım. Beyrut: Darül-Fikr, 1981), XVIII, 230; Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim* (Birinci Basım. Kahire: Mektebetü Evladü's-Şeyh li't-Türas, 2000), VIII, 97, Ahmed Mustafa el-Meraği *Tefsirü'l-Meraği*, XIII, 56.

² Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIII, 392 – 394, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 230, Muhammed Cemaleddin el-Kasimi, *Mehasinü't-te'vil* (Birinci Basım. Kahire, Darü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty.), V, 3614.

³ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIII, 394.

⁴ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIII, 396-397.

⁵ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIII; 397, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 231.

2. Diğer görüşe göre Âyetteki “zan” kelimesi tahmin anlamındadır. Peygamberler kavimlerinin iman etmelerinden umutlarını kesmişler, iman edenlerin de kâfirlerin düşüncesine kapılıp kendilerini yalanladıklarını zannetmişlerdir.¹

Hız. Aişe âyetteki söz konusu kelimenin mutlaka “zal” harfinin şeddesi ile okunması gerektiğini söylemiştir ancak peygamberlerin beşeri özelliklerinden yola çıkarak Allah'ın yardımından umutlarını kestiklerini söyleyenlere şiddetle karşı çıkar. Ona göre peygamberler, kavimlerinin kendilerine iman etmeyecekleri hususunda bir kanaate sahip olunca bu düşünceyi, iman edenlerin de paylaşacaklarını ve zaferin gelmesi hususunda ümitsizliğe kapılıp kendilerini yalanlayacaklarını zannetmişlerdir. Hız. Aişe'ye göre Allah, peygamberlere asla yalan söylemez. Diğer peygamberlerde olduğu gibi Hız. Muhammed de Allah'ın kendisine va'dettiği şeylerin ölmeden önce mutlaka gerçekleşeceğini biliyordu. Ancak belaların devam etmesinden ve vahyin gecikmesinden dolayı peygamberler, müminlerin kendilerini yalanladıklarını zannetmişlerdir.² Razi'nin (öl. 606/1209) en isabetli görüş olarak kaydettiği yorum budur. Zira bir peygamberin Allah'ın kendisine yalan söylemiş olacağını asla düşünmez.³ “Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz; çünkü Allah'ın rahmetinden ümidini kesen ancak kâfirlerdir.”⁴ mealindeki âyete rağmen peygamberlerin Allah'ın yardımından ümit kesmeleri nasıl uygun olabilir? Zemaşerî, (öl: 538/949) İbn Abbas'a dayandırılan bu görüşün doğru olması halinde peygamberlerin zannının beşeri özelliklerinden dolayı bir an için kalbe gelen bir anlık şüphe olabileceğini, ama olası iki seçenekten ümitsizliği tercih etmenin ise bir Müslüman için asla caiz olmayacağını belirtir.⁵

Netice olarak Allah'ın kendi sünneti mutlak, değişmeyen ve takip edilmesi gereken bir sünnettir. Ama bundan da önemlisi Allah'ın sünnetinin, Kendisi'nin de yaptığı kendisi için öngördüğü işler olmasıdır. İnsanlar, Allah'ın

¹ Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 231. Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 95.

² Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XVIII, 231, Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 95.

³ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez- Zemaşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil*, II, 490.

⁴ Yusuf, 12: 87.

⁵ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez- Zemaşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil*, II, 490; Taberî bu iki kıraatın dışında Mücahid'ten rivayet edilen “Kezebu” şeklindeki farklı bir kıraattan da bahseder. Fakat icamaya aykırı bulduğu bu kıratı caiz görmez. Bkz.: Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIII, 398-399.

kaçınılmaz olarak belli şeyleri yapacağını, çünkü aynı şeyleri geçmişte de yaptığını bilir,¹ davranışlarını buna göre düzenlerler.

2. İmtihan sırrı gereğince yardımın gecikmesi

Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de ölümü ve hayatı kimin daha güzel işler yapacağını sınamak için yarattığını bildirmiştir.² Bu imtihanın muhtemel şekillerini "...biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilerek..."³ ifadesi ile belirten Allah Teâlâ müminlerin buna hazırlıklı olmalarını tavsiye ettikten sonra sabredenlerin çok büyük mükâfatlarla ödüllendirileceğini de müjdelemiştir.⁴ Bu imtihan türlerinin ve şiddetinin kişiden kişiye değişeceğini ve bunun bir sürece dayalı olarak gerçekleşebileceğini söylemek mümkündür. Âyetteki "*hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için...*"⁵ ibaresinden de bunu anlamak mümkündür. Bu itibarla Allah'ın mü'min kullarına yardım va'di, onların sınanmalarına engel olmamıştır. İlahî yardımların bu bağlamda sınanmanın son anına kadar ertelenebileceğine ilişkin bir diğer âyet Bakara Suresi'nde yer almaktadır: "*Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden Cennet'e gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber müminler, 'Allah'ın yardımı ne zaman?' diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı pek yakındır.*"⁶ Muhammed Abduh bu uyarının muhataplarının ilk dönem müslümanları olduğunu, ancak bu ifadelerin sadece Müslüman olmakla cennete gireceklerini zanneden, Allah'ın sünnetinden bihaber olan herkes için bir uyarı olduğunu söyler.⁷

Bu âyetin sebep-i nüzulü hakkında farklı rivâyetler kaydedilmiştir. Âyetin müminlerin Medine'ye hicreti ile ilgili olduğunu belirten rivâyetlerin yanında⁸ Hendek Gazvesi'nde yaşanan sıkıntılara dair olduğunu söyleyen rivayetler de bulunmaktadır.⁹ Her iki olayda da müminlerin çektikleri eziyetler âyetin işaret ettiği sıkıntılarla birebir örtüşmektedir.

Allah'ın yardımının şartlarından biri olan Hicret'le beraber mallarını, mülklerini ve ailelerini geride bırakarak Medine'ye gelen Hz. Peygamber ve

¹ Gwynne, Rosalind W. "İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah" (Çev: F. Mehveş Kayani) *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II S. II (1994), s. 21-32, 22.

² Mülk, 67: 2.

³ Bakara, 2: 155.

⁴ Bakara, 2: 155.

⁵ Mülk, 67: 2.

⁶ Bakara, 2: 214.

⁷ Muhammed Abduh, *Tefsir'ül-Kur'an'il-Hakim* (ikinci Basım. Kahire: 1947), II, 299.

⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el Vahidi, *Esbabü'n-nüzûl* (Beyrut: Darü'l -Ma'rife, ty.), s. 44.

⁹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, III, 636.

muhacirler, kısmen rahat edeceklerini düşünürken münafıkların ve Yahudilerin muhalefetleriyle karşılaştılar.¹ Allah bu âyetle müminlere nihai başarının iyilikler uğruna gösterilecek özverilere bağlı olduğu şeklindeki ilahî yasa-yı hatırlatarak² adeta bundan sonra karşılaşacakları belalara hazırlıklı olmalarını buyurmaktadır.

Nitekim hicretten sonra müminler tam anlamıyla rahata kavuşmuş değillerdir. Bireysel olarak daha rahat yaşam koşullarına kavuşsalar da toplumsal olarak aynı rahatlığı yaşadıklarını söylemek mümkün değildir. Birkaç yıl arayla yapılan savaşlarda İslam toplumunun yok olma tehlikesi ile karşı karşıya geldiği zamanlar bile olmuştur. Âyetin (Bakara, 2/214) sebebi nüzulü olarak gösterilen, bu itibarla İslam tarihinde önemi bir yer tutan Hendek Gazvesi'nin³ özel şartlarına ise Kur'an-ı Kerim şu âyetlerle dikkat çekmektedir: “Ey İman edenler Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani birleşik ordular üzerinize saldırmıştı da biz onlara karşı bir rüzgâr ve sizin göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah yaptığınız her şeyi görüyordu. O vakit onlar hem üstünüzden hem alt tarafınızdan gelmişlerdi. Gözleriniz şaşkınlıktan ötürü kaymış, yüreğiniz ağızınıza gelmişti. Siz de Allah hakkında türlü türlü zanlar beslemeye başlamıştınız. İşte orada müminler çetin bir imtihana tabi tutulmuş, şiddetle silkelenmiş ve kuvvetle sarsılmışlardı. Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar, 'Allah ve resulünün bir zafer vaat etmesi, meğer bizi aldatmak içinmiş' diyorlardı.”⁴

Âyetin muhtevassından açıkça anlaşıldığı gibi Hendek Gazvesi'nin o zor günlerinde münafıklar Hz. Muhammed'in Rum ve Fars memleketlerinin fethini va'd etmesinin boş olduğunu, kendilerinin tuvalete bile gidemeyecek kadar mahsur kaldıklarını söyleyerek⁵ müminlerin direncini kırmak için türlü türlü çarpıtmalarda bulunuyorlardı. Düşmanların üst ve alt tarafından Medine'yi sardıkları o günlerde⁶ müminler kadınları ve çocukları korumak üzere kalelere kapatmışlardı.⁷ müminlere “galiba bu iş bitti” dedirtecek anlar ya-

¹ Şihabüddin es-Seyyid Mahmud Şakir, el-Alusî, *Ruhü'l-Maa'nî fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Azim ve's-Seb'a'l-Mesani* (Beyrut: İhyâü't-Türasi'l-A'rabi, 1993), II, 103; Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (yy. Eser Kitabevi, ty.), II, 752.

² Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I, 333-334.

³ Hendek gazvesi hakkında ansiklopedik bilgi için Bkz. Muhammed Hamidullah, “Hendek” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Birinci Basım. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), XVII, 194-195.

⁴ Ahzab, 33: 9-12.

⁵ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XIX, 39.

⁶ Abdü'l-Melik b. Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998), III, 200.

⁷ Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, XXI, 123.

şandığına bakılırsa¹ “Yoksa siz, sizden önce geçenlerin örnek olmuş durumları hiç başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız”² âyetinin Hendek Gazvesi esnasında nazil olduğunu söyleyen rivâyetlerin mana açısından münasip olduğu daha iyi anlaşılacaktır.³ Böyle durumlarda müminler, -benzer olaylara mazhar oldukları ilahi yardımları da hatırlayarak- peş peşe gelen sıkıntılara maruz kalınca bu defa ilahi yardımların geciktiğine hükmetmişlerdir.

Buraya kadar baktığımız âyetlerde Allah’ın yardımının sadece iman şartına bağlı olmadığı anlaşılacaktır. İman ettiğini söyleyenler ayrıca bir imtihandan geçireceklerdir. Müminler sadece “İman ettik” demekle bırakılmayacaklar, mutlaka imtihana tâbi tutulacaklardır.⁴ Bu imtihan, Allah’tan, Resulünden ve müminlerden başkasını sırdaş edinmeyenleri iyice ortaya çıkana kadar devam edecektir.⁵

3. Hayır-şer ekseninde ilahi yardımların gecikmesi

Gerek karar alma mekanizmasında gerekse olayların değerlendirilmesinde belirleyici asıl etken bilgidir. Bilginin doğruluk derecesi diğer faktörlerle beraber kararın ve yorumun isabetli oluşunda etkili olacaktır. Bu bağlamda Allah Teâlâ, kendi tasarrufları karşısında insanların davranışlarını ve tepkilerini bilgi temelinde değerlendirir ve sözü “Allah bilir, siz bilmezsiniz”⁶ vurgusu ile tamamlar. Benzer bir muhavere Hz. Adem’in yaratılması hadisesinde meleklerle Allah arasında geçer. Hz. Adem’in yaratılmasını tepki ile karşılayan melekler sürecin sonunda yanıldıklarını anlamış, bunun da sahip oldukları bilginin yetersizliğine hamletmişlerdir. Allah Teâlâ onların bu itiraflarını yerinde bulmuş ve yaratma hadisesindeki isabetliliğinin bilgisinden kaynaklandığını vurgulayarak belirtmiştir.⁷

“İnsanlar ne kadar ilim iddia etseler yine cehilleri ilimlerinden çoktur. Uzun bir istikbal ile alakadar olan bütün hayırlarını ve şerlerini bilmezler, aklı-ı beşer, hüsn-ü kubha tamamen hâkim olmaz. Buna hâkim olan Allah’tır. İnsanlar evvel emirde hissiyata merbutturlar (...) hâlbuki bunların hayır veya şer olmaları ileride bunlar üzerinde terettüp edecek hayır ve şerre bağlıdır. Bu ise his anında malum olmaz.”⁸ Allah’ın yardımının bazen müminler tara-

¹ Abdü’l-Melik b. Hişâm, *es-Siretü’n-nebeviyye*, III, 195-212.

² Bakara, 2: 214.

³ Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami’ü’l-beyan an te’vili ayi’l-Kur’an*, III, 636.

⁴ Ankebut 27: 2.

⁵ Tevbe 9: 16.

⁶ Diğer örnekler için bkz: Bakara, 2: 216, 232; Ali İmran, 3: 66; Tevbe, 9: 101

⁷ Bakara, 2: 30-33.

⁸ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 757.

findan gecikme olarak algılanmasının nedenlerinden birisi de bilgi eksikliğinden kaynaklanan, Elmalılı'nın belirttiği gibi his anında yaptıkları yorumlarıdır. Allah Teâlâ ilm-i ezeli ile müminler hakkında neyin daha hayırlı olduğunu bildiğinden esbabı bu hayra doğru yönlendirmiştir. Bazen müminlerin hoşuna gitmediği halde Allah savaşmayı onlara farz kılmış¹ bazen de müminler savaşmaya istekli iken Allah Teâlâ zamanlama olarak bunu yerinde görmemiştir. Hudeybiye Antlaşmasında böyle bir durum söz konusudur. Fetih Suresi'nde müminlere yakın bir zafer müjdeleyen Allah Teâlâ aynı âyette yardımın gecikmesinin hikmetini de açıklamıştır: *"Allah, size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vaad etmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir. (Allah, böyle yaptı) ki, bunlar müminler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletsin. Henüz elde edemediğiniz, fakat Allah'ın, ilmiyle kuşattığı başka (kazançlar) da vardır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."*²

müminler ise hadiseler karşısında anlık değerlendirmelerde bulunarak bazı düşüncelere kapılmışlar, bir takım beklentilerde bulunmuşlardır. Davranışları ile kendilerine veya İslam toplumuna zarar verme ihtimali olan kimi durumlarda ise Allah Teâlâ olaya müdahale etmiştir. Bu durumu Kur'an-ı Kerim şu âyette ifade etmiştir: *"Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten ve (ibadet amacıyla) bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaştıktan alıkoyanlardır. Eğer, oradaki henüz tanımadığınız inanmış erkeklerle, inanmış kadınları bilmeyerek ezmeniz ve böylece size bir eziyet gelecek olmasaydı, (Allah, Mekke'ye girmenize izin verirdi). Allah, dilediğini rahmetine koymak için böyle yapmıştır. Eğer, inananlarla inkârcılar birbirinden ayrılmış olsalardı, onlardan inkâr edenleri elem dolu bir azaba uğrattırdık."*³

Müslümanlar savaşmak üzere bir ağaç altında Hz. Peygamber'e biat etmişlerken hadisenin bir barış antlaşması ile sonuçlanması Müslümanların bilgiye dayalı kararları ile değil; Allah'ın takdiri ve Hz. Muhammed'in diplomatik öngörüsü ile gerçekleşmiştir. Eğer Hudeybiye'deki o gerginlik bir antlaşma ile değil de savaşla neticelense idi Kur'an-ı Kerim'in ifadesi ile müşrikler arkalarını dönüp kaçacaklar, müminler öldürme kastıyla Mekke'ye girdiklerinde tanıyamadıkları müminleri de yanlışlıkla öldürebileceklerdi. Müşrikler ise daha sonra ortaya çıkan bu durumu dillerine dolayacaklar, müminler için bu durum büyük bir sıkıntıya dönüşecek, Mekke'de İslamiyet'in yayılması bir ivme kazanmayacaktı.

¹ Bakara, 2: 216.

² Fetih, 48: 20-21.

³ Fetih, 48: 25.

Hadiselerin devamından anlaşılıyor ki hicretten sonra da Mekke’de ihtida hareketleri devam etmiştir. Daha sonra iman edip Medine’ye hicret edenler bulunduğu gibi imanlarını gizleyen ve çeşitli sebeplerle Mekke’de kalmaya devam eden müminler de vardı. Ayrıca Müşriklerin Hz. Muhammed’le yaptıkları antlaşmaya “Mekke’den birisinin Müslüman olması durumunda Medine’ye hicretlerinin kabul edilmeyeceği” maddesini yazdırmaları¹ Mekke’de bu yönde bir temayülün bulunduğunu göstermektedir. Müşriklerin fark ettikleri bu hakikati Allah Teâlâ apaçık bildiği için böyle bir maslahatı tercih etmiştir. Demek oluyor ki müminler için şer zannedilen hadiselerde buna sebep olan inkârcıların hemen cezalandırılmaması ve müminler için hayır olarak telakki edilen ilahî yardımların hemen tahakkuk etmemesi ilahî hikmet sebebiyledir.

4. Gizli hakikatlerin ortaya çıkması için yardımın gecikmesi

Toplumda yaşanan olayların gerçek yüzü her zaman görüldüğü gibi olmayabilir. Kişiler ve toplumlar gerçek niyetlerini gizleyerek bir takım davranışlarda bulunabilirler. Benzer şekilde Müslüman bir toplumda bireylerin kişilik özellikleri, imanlarına bağlılık dereceleri, sıkıntılar karşısında sebat edebilme güçleri de sınanmadan bilinemeyebilir. Bu itibarla hem olumlu hem de olumsuz örneklerin tanınması doğru bilgiye ve sağlam delillere bağlıdır. Bunun için de zamana ihtiyaç vardır. Zaman içinde meydana gelecek olaylar karşısında kişilerin verecekleri tepkiler, alacakları tavırlar onların olumlu-olumsuz özellikleri hakkında daha sağlıklı tespitlerde bulunmaya imkân tanıyacaktır.

Bu tespitler inananlar açısından iman derecelerinin ortaya çıkması, fedakârlık sınırlarının bilinmesi ve benzer durumlar karşısında yüklenebilecekleri sorumlulukların netleşmesi anlamına gelirken kötü niyetli insanlar açısından sırlarının ifşası ile neticelenmiştir. Hz. Peygamber döneminde yaşanan münafıkların çekindikleri şeylerden birisi Kur’an-ı Kerim’inde ifade ettiği gibi gizledikleri hakikatin Allah tarafından ortaya çıkarılması idi: “*Münafıklar, kalplerinde olan şeyleri, yüzlerine karşı açıkça haber verecek bir sûrenin üzerlerine indirilmesinden çekinirler. De ki: ‘Siz alay ede durun! Allah, çekindiğiniz o şeyi ortaya çıkaracaktır’.*”²

Nitekim Müslümanlar arasında yaşadıkları halde sair zamanlarda kendilerini rahatlıkla gizleyebilen münafıklar sıkıntılar karşısında hemen gerçek yüzlerini belli etmek zorunda kalmışlar, ya çeşitli bahanelerle savaştan kaç-

¹ Abdü’l-Melik b. Hişâm, *es-Siretü’n-nebeviyye*, III, 292.

² Tevbe, 9: 64.

mışlar ya Müslümanları yarı yolda bırakmışlar veya yenileceklerini zannettikleri müminlere karşı kâfirleri desteklemeye yeltenmişlerdir. Düşmanın zayıf olduğunu görüp katıldıkları savaşlarda ise zaferin ardından Müslümanlar arasında fitne çıkarmaktan geri durmamışlardır.¹ Böylece Kur'an-ı Kerim'in uyarmaları ile münafıkların iç yüzünü daha iyi çözümleyen Müslümanlar başka zamanlarda daha sağlam tedbirler alma yoluna gitmişler, daha büyük zararlardan korunmuşlardır.

Münafıkların iç yüzü Allah tarafından bilindiği halde hemen ifşa edilmişler, Hz. Peygamber de onlara karşı dikkat çekecek bir yaptırımda bulunmamıştır. Onlar hareketleri ile kendilerini belli etmeden önce Hz. Peygamber onlara ceza verse veya onlara bazı yaptırımlarda bulunsa onlar veya diğer İslam düşmanları, "Muhammed arkadaşlarına kötü davranıyor" diye dedikodu yapabilir ve insanları İslam dininden soğutmak için bunu bir koz olarak kullanabilirlerdi.² Ancak onların iç yüzleri toplum tarafından iyice hissedildikten sonra Allah Teâlâ'nın bunu müminlere bildirmesi ve bundan sonra müminlerin onlara karşı aldıkları tedbirler, sosyal bir probleme sebebiyet vermemiştir.

Müslümanların başına gelen her sıkıntıda ilahî yardımların birbirini takip ederek gelmesi durumunda müminler açısından da bazı hakikatler gizli kalabilirdi. Allah'ın yardımının gecikmesi ile müminler arasında da sınama aracılığı ile bir derecelenmeye vesile olmuştur: "Yoksa siz; Allah, içinizden cihad edenleri (sınayıp) ayırt etmeden ve yine sabredenleri (sınayıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"³ âyetini bu anlamda yorumlayabiliriz.

5. İnkârcılara belli süreye kadar mühlet verilmesi

Allah'ın yardımının tezahür şekillerinden birisi de insanların elini müminlerin üzerinden çekmesidir.⁴ Bu durum müminlere zarar vermeye kalkışan toplumların tamamen yok edilmesi şeklinde olduğu gibi belli süreler içinde müminleri zarardan korumak şeklinde de gerçekleşebilmiştir. Hayber'de Yahudilere yardım etmek üzere gelen müttefiklerinin kalbine korku salarak, Hudeybiye'de ise Mekkelilerle sulh yolunu açarak müminleri korumuştur.⁵

¹ Demircan Adnan, "Resulü Allah'ın Münafıklarla İlişkileri" *İslam'da İnsan Modeli ve Hazreti Peygamber Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), s. 6-7.

² Demircan Adnan, "Resulü Allah'ın Münafıklarla İlişkileri", *İslam'da İnsan Modeli ve Hazreti Peygamber Örneği*, s. 13.

³ Ali İmran, 3: 142.

⁴ Fetih, 48: 20.

⁵ Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil*, IV, 332.

Bazen de Allah'ın takdiri ile hikmete binaen inkârcıların hemen cezalandırılmadığı ve kendilerine belli bir süre mühlet verildiği görülmektedir: *“İman karşılığında küfrü satın alanlar Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için elem verici bir azap vardır. İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz mühletin, sakın kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Biz, onlara ancak günahları artsın diye mühlet veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.”*¹

Kur'an-ı Kerim, belli bir süreye kadar cezalarını ertelemekle kâfirlerin asla Allah'a zarar veremeyeceklerini, süre vermenin kendileri için hayırlı olmayacağını, bu ertelemenin onların günahlarını artırmaktan başka bir işe yaramayacağını, bu sürenin sonunda onların yavaş yavaş felakete sürükleneceklerini açıkça ifade etmektedir.²

Peygamber kıssalarına baktığımızda neticenin aynen Kur'an-ı Kerim'de açıklanan şekilde olduğunu görmekteyiz. Onlar Allah'ın kendilerine verdiği bu mühlet içinde de tövbe edip davranışlarını düzeltmek yerine azgınlıklarını artırınca Allah'ın azabı da onları çepeçevre yakalaştırmıştır. Onların helaki ile inananlar ilahî yardımlara mazhar olmuşlardır.³

Allah'ın yardımının bazen gecikmesini ve beklenen şekilde tezahür etmemesini, inançsızların muvaffakiyeti olarak değerlendirmemek gerekir. Zaman zaman inanmayanların da galebe çaldıkları görülmüştür. Ancak bu galebeler Allah'ın ezeli takdirinin tahakkukuna mani olacak tarzda olmamıştır. Örneğin, Uhud Gazvesi'nde inkârcılar geçici olarak bir galibiyet elde etmişlerdir. Ama sonuç itibarıyla Allah nurunu tamamlamış, o gün galip tarafta olan müşriklerin bir kısmı daha sonra iman etmişlerdir. Eğer bütün savaşlarda müminler yenen, kâfirler yenilen taraf olsalardı o zaman hayatın imtihan oluşunun bir değeri kalmadığı gibi, serbest irade ile iman etme imkânı da ortadan kalkardı.⁴ Bu âyetten de Allah'ın yardımının sonuçları itibarıyla değerlendirilmesi gerektiğini anlayabiliriz.

Allah'ın inkârcılara belli bir süreye kadar mühlet vermesi bazen de olumlu gelişmelerle neticelenmiştir. Bunun en güzel örneği Hz. Yunus kıssasında yaşanmıştır. Hz. Yunus kavmini bırakıp gittikten sonra onları bir telaş sarmış,

¹ Ali İmran, 3: 177- 178.

² Ali İmran, : 177-178; A'raf : 182, Kalem, 68: 45.

³ Hud, 11: 8.

⁴ Hayreddin Karaman ve diğerleri, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I, 678-679.

Hz. Yunus'un belirttiği, ardından helak olacakları sürenin son gününde¹ va'dedilen azabın belirtilerini gören kavmi tövbe edip iman etmişlerdir.²

6. Hz. Muhammed'in özel durumu

Kur'an-ı Kerimde yer alan peygamber kıssaları ile Hz. Muhammed'in hayatını karşılaştırdığımızda tebliğ sürecinin ana hatları ile benzerlik arz ettiğini görürüz. Kavimlerinin onları şüphe ile karşılamaları, kavmin ileri gelenlerinin peygamberleri tehdidi,³ peygamber ve inananlarının sıkıntılara maruz bırakılmaları ve ta'zib konusunda peygamberlere meydan okuma aşamaları⁴ pek çok kıssada sürecin ana parçaları olarak zikredilir. Farklı olan kısım Hz. Muhammed'in kavmine / ümmetine toplu bir helakin gelmemesidir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed onların arasında iken müşrikler meydan okusalar bile onları taş yağmurları veya semavi diğer bir azapla helak etmeyeceğini bildirilir.⁵

Hz. Lût ve ailesinden inananlar şehirden çıkarıldıktan sonra geride kalanlar toptan helak edilirken Hz. Muhammed'in hicretinden sonra bu durum tekrarlanmamıştır. Zira Mekke'de hala bağışlanma talebinde bulunanlar vardır. Enfal Suresinde ki "...Bağışlanma dilerlerken de Allah onlara azap edecek değildir."⁶ âyetiyle kimlerin kastedildiği hususunda farklı rivâyetler bulunsa da⁷ Hz. Muhammed'in ümmetine toplu bir helakin gelmediği sabittir.⁸ Hz. Muhammed'in merhamet sahibi oluşunun da bu sonuçta etkili olduğunu söyleyebiliriz. Mekke'nin fethinden sonra Mekkeli müşrikleri cezalandırma izni verilen⁹ Hz. Muhammed daha önce olduğu gibi yine affediciliği

¹ Bu sürenin üç, otuz veya kırk gün olduğu söylenmiştir. Bakınız: Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez- Zemaşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhit-te'vil*, II, 358;

² Yunus, 10: 98; Sâffât, 37: 148; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez- Zemaşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhit-te'vil*, II, 358.

³ A'raf, 7: 60, Hud, 11: 27, Mü'mininun, 23: 24, Sad, 38: 678.

⁴ Hud, 11: 32; A'raf, 7: 70.

⁵ Enfal, 8: 32-33.

⁶ Enfal, 8: 33.

⁷ Ayette işaret edilen bu kişilerin Hicret etmeyip Mekke'de kalan Mü'minler veya Hz. Muhammed'den gökten taş yağdırarak kendilerinin cezalandırmasını istemişken daha sonra pişman olup istiğfarda bulunan Müşrikler olabileceği rivayet edilmiştir. Bkz. Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XI, 157, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XV, 163.

⁸ Helak konusunda daha geniş bilgi için bkz: Abdullah Emin Çimen, "Helak Devam Eden Bir Süreç Midir?" *Usûl, İslam Araştırmaları*, ; 4 (Temmuz-Aralık 2005), 3-35, 11 Bu helak, müşriklerin savaşlarda büyük kayıplar vermeleri şeklinde tezahür etmiştir.

⁹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XI, 157.

ile karar vermiş, âlemlere rahmet olarak gönderildiğini bir kez daha ispatlamıştır.

Hz. Muhammed'in çok merhametli olması, kavmine beddua etmemesi, iman etmeleri umudu ile eziyetlere katlanması da ilahî yardımların gecikmesinin hikmetlerindedir. Hicret hadisesinde müşriklere bedduada bulunup onların helakini isteyebilirdi. Müşriklerin helaki durumunda ise Medine'de çok rahat bir hayat geçirebilir, Bedir, Uhud, Hendek gibi gazveler de sıkıntı ve acı çekmezdi. Ama O bunu yapmamış, gelecekte iman edebilme ihtimallerini hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Hz. Muhammed'in son peygamber olması, bütün insanlığa gönderilmiş olması da O'nun zamanında toplu bir helakin olmaması sebepleri arasında sayılabilir.

B. Örnek olay: Hz. İbrahim'in ateşte yanmaktan kurtarılması

Allah'ın yardımının son ana kadar ertelenmesine verilecek en güzel örneklerden birisi Hz. İbrahim'in ateşte yanarak ölmekten kurtarılması hadisesidir. Konu, Hz. İbrahim'in ateşe atılma sürecinin geri dönülmez bir noktaya geldikten sonra, son anda ilahî yardım gerçekleşmesi bağlamında ele alınacaktır.

Hz. İbrahim'in ateşte yakılarak cezalandırılmak istenmesi Nemrud'la yaptığı tartışmalarla başlamıştır. Söz konusu tartışmada Hz. İbrahim yavaş yavaş konuyu istediği safhaya getirmiş, ileri sürdüğü akli delillerle Nemrud'a söyleyecek söz bırakmamıştır. Hz. İbrahim'in Benim Rabbim diriltir, öldürür." sözüne, 'Ben de diriltir, öldürürüm' diye cevap veren Nemrud, Hz. İbrahim'in "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir" demesi üzerine apışıp kalmıştır.¹

Nemrud'un bu şaşkınlığı fazla sürmemiş, içine düştüğü bu küçültücü durumdan derhal kurtulmak için adamları ile beraber bir çare aramaya başlamıştır. "*(İçlerinden bazıları), "Eğer (bir şey) yaparsanız, onu yakın da ilah-larınıza yardım edin" dediler.*"² mealindeki âyette belirtildiği gibi işi ilahlara yardım noktasına getirip olaya sosyal bir boyut kazandırmaya, halkı bu işin bir parçası haline getirmeye çalışmışlardır. Bu gayretlerinde başarılı olduklarının ipuçlarını tefsir kaynaklarından görmek mümkündür. Bir rivâyete göre o günlerde hastalanan bazı kadınlar, iyileştikleri takdirde kademeler olarak Hz. İbrahim'i yakacak ateş için odun toplamayı adayabilmişlerdir.³

¹ Bakara, 2: 258.

² Enbiya, 21: 68.

³ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVI, 306; Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 187, Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IX, 415, Ali Muhammed Sabuni, *Safvetü't-tefasir* (İstanbul: Darü'l-Ensar, 1987), I, 267.

Nihâyet o gün geldiğinde kalabalık bir topluluğun önünde Hz. İbrahim'i eli kolu bağlı olduğu halde mancınıkla¹ tutuşturdukları ateşin içine atarlar. Rivâyetlere göre bu manzaraya şahit olan melekler Allah'ın izni ile Hz. İbrahim'e yardım etmek istemişler, O ise yardım tekliflerine sıcak bakmamış, sonsuz bir tevekkül haliyle durumunu yalnız Allah'a arz etmekle yetinmiş ve şöyle dua etmiştir: *"Allah'ım senden başka ilah yoktur. Seni tenzih ederim. Sen alemelerin Rabbisin. Hamd sana ait, mülk senindir. Senin ortağın ve benzerin yoktur."*² Hz. İbrahim'in ateşe düşmesi ve yanarak ölmesi an meselesi iken Allah ateşe: *"Ey ateş, Hz. İbrahim için serin ve selametli ol"*³ emrini verir. Bu emri alan ateş Hz. İbrahim'e hiçbir zarar vermemiştir.⁴

Rivâyetlere göre Hz. İbrahim o zaman on dört - on beş yaşlarındadır.⁵ Çocuk denebilecek yaşta birisi için böylesine zalimce bir cezalandırma yöntemi seçilmesi ve bunun görkemli bir törene dönüştürülmesinin bir takım nedenleri bulunmalıdır. Kur'an-ı Kerim'in herkesin gözü önünde cereyan eden bu hadise için *"Ona böyle bir tuzak kurmak istediler. Fakat biz onları en çok zarar edenler durumuna düşürdük."*⁶ demesi Nemrud'un gizli bir takım planları olduğunu göstermektedir.

Nemrud bu törenle Hz. İbrahim'in sadece şahsından değil, fikirlerinden de kesin olarak kurtulmak istemektedir. Söz konusu tartışmada orada bulunanlar iman etmeseler bile Nemrud ve adamları Hz. İbrahim'in yaşaması durumunda, ortaya koyduğu akli delillerin toplum tarafından eninde sonunda kabul edileceğini çok iyi biliyorlardı.

Hz. İbrahim'e halkın katıldığı şaşaalı bir törenle ceza vererek putlarına ne kadar değer verdiklerini halka hissettirmek istemiş olabilirler. Cezanın büyüklüğünü suçun büyüklüğüne ölçü yaparak⁷ ileride Hz. İbrahim gibi bu tür davranışlarda bulunabilecek kişilere gözdağı vermek istediler. Onlara göre benzeri görülmemiş bu cezanın infazına tanık olanlar bir daha kolay kolay

¹ Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IX, 415.

² Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVI, 306, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXII, 187-188, Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IX, 416.

³ Enbiya, 21: 69.

⁴ Hz. İbrahim'in atıldığı ateşte yanmamasının nedenleri ile ilgili müfessirlerin yaptıkları yorumlar için bakınız: Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVI, 306; Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil*, V, 50, Ebu Hayan el-Endülüsi, *Bahrü'l-Muhit*, VI, 305, Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IX, 416-417, Muhammed Cemaleddin el-Kasîmi, *Mehasinü't-te'vil*, XII, 4285 – 4286.

⁵ Ebü'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IX, 417.

⁶ Enbiya, 21: 70.

⁷ Muhammed Cemaleddin el-Kasîmi, *Mehasinü't-te'vil*, XII, 4285.

putlara dil uzatamayacaklardı. Bu ceza ile beraber gündem değişecek, muhtemelen insanlar Hz. İbrahim'in Allah konusunda Nemrut'la yaptığı tartışmayı artık konuşmayacaklardı.

Ama istedikleri olmamış, beşeri imkânlarla bir kişinin kurtulamayacağı bu durumdan Hz. İbrahim'in hiç zarar görmeden kurtulması onların hesaplarını alt üst etmiştir. Alevler içinde nasıl yandığını görsünler diye meydana topladıkları halk, O'nun nasıl kurtulduğuna tanık olmuştur. İlahi yardımın bu şekilde son ana kadar ertelenmesinin hikmeti de böylece tahakkuk etmiştir.

Ertelenme ile beraber ilahî yardımın gerçekleşme tarzının da harika olduğunu söylemek mümkündür. Zira Hz. İbrahim'in kurtarılması için Allah Teâlâ bundan farklı pek çok sebep yaratabilirdi. Odunlar tutuşmayabilir, tutuştuktan sonra bir yağmur onu söndürebilir, Allah, İsa'yı Yahudilerin ellerinden kurtardığı gibi Hz. İbrahim'i de onların ellerine düşürmeden kurtarabilirdi. Nitekim rivâyetlere göre yer, gök, dağlar ve melekler Hz. İbrahim'e yardım etmek için Allah'tan izin istemişler, Allah "eğer sizden bir yardım talep ederse yardım edin" demiştir.¹ Ama Allah'ın yardımını son ana kadar tehir etmesinden neşet edecek güzellikler ve harikuladelikler o zaman ortaya çıkmazdı.

Bu hadisenin benzerleri arasında farklı bir yerde oluşunda Hz. İbrahim'in davranışları da etkili olmuştur. Sıkıntılar karşısında "Allah'ın yardımı ne zaman?" diyerek İlahi yardıma muntazır olan müminlerin tavrını Hz. İbrahim'de görmüyoruz. O, sonsuz tevekkülü ile sadece Allah'ı dost bilmiş, ondan ümidini kesmemiş, neticeyi Allah'a bırakmıştır.

Allah'ın yardımının pek çok şartının birlikte tahakkuk ettiği bu hadisede netice de muhteşem olmuştur. Aradan binlerce yıl geçmiş olmasına rağmen bu hadise hala insanlar için ilgi çekici olmaya devam etmektedir. Bu ilgi sayesinde insanlar Hz. İbrahim'in tevhid mücadelesi hakkında da bilgi sahibi olmaktadır. O gün Hz. İbrahim'in tek başına verdiği mücadelenin özü olan kelime-i tevhid bu gün milyarlarca insan tarafından ikrar edilmektedir.

Sonuç

Allah Teâlâ insanı yarattıktan sonra başıboş bırakmamış, ona bir takım sorumluluklar yüklemiştir. Bunun bilincinde olan müminler ve toplumlar bu sorumluluklarını yerine getirirken üstesinden gelemeyecekleri bir problemle karşılaştıklarında zaman zaman Allah'ın yardımına mazhar olmuşlardır. Bu yardımlar sünnetullah çerçevesinde belli şartlara ve Allah'ın takdirine bağlı olarak tahakkuk etmiştir. İlahi yardımların bazen insanlar tarafından istenen zamanda ve tarzda gerçekleşmediği de görülmüştür. İlahi yardımların ge-

¹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*, XVI, 306.

çikmesi / geciktirilmesi yardım şartlarının yerine getirilmediği anlamına gelmediği gibi, yardım şartlarının bir veya bir kaçının bir arada bulunması da her zaman ilahî yardımın gelişi ile neticelenmemiştir. Zira Müslümanların her zaman felaketlerden korunacağına dair Allah'ın bir taahhüdü / yardım va'di bulunmamaktadır. Allah'ın değişmeyen kesin va'di, gönderdiği dinin kesinlikle tamamlanacağı noktasındadır.

Allah'ın yardımı gelinceye kadar müminlerin iman, sabır, çalışma, tevek-kül ve benzeri şartları yerine getirmesi istenmiştir. Allah'ın yardımı son ana doğru te'hir edildikçe yardımın şartlarına daha sıkı sarılma zorunluluğu hâsıl olmuştur. Bazen bu süreç müminlerin mal ve can kaybı ile sonuçlanabilmiştir. Zaten müminlerin Allah yolunda canlarıyla ve mallarıyla mücadele etmeleri Kur'an-ı Kerim'de ısrarla vurgulanmıştır. İslam literatüründe şehid olmak sakınılacak bir bela değil; gıpta edilecek bir makam olarak işlene gelmiştir.

Bir mü'min için esas olan istikamet üzere yaşamasıdır. O, ubudiyet çerçevesinde üzerine düşen görevi yapacaktır. Hayır-şer ekseninde beşer tarafından yapılan değerlendirmenin her zaman doğru olmayacağı Kur'an-ı Kerim'de vurgulanmaktadır. Hudeybiye Antlaşması ilk bakışta Müslümanlar için bir yenilgi gibi görünse bile daha sonra diplomatik olarak bu anlaşmanın yerindeliği ortaya çıkmıştır. Antlaşmanın daha mürekkebi kurumadan Allah'ın Fetih Suresiyle yakın bir zafer müjdelemesi bunun en güzel izahıdır. Keza Müslümanlar Uhud Gazvesi'nde Hz. Peygamber'i dinlememenin kendilerine neye mal olduğunu yakinen gördüklerinden Hendek Gazvesi'nde O'nun istişare sonucu verdiği karara uymuşlar ve galip gelmişlerdir. Bu itibarla Hendek Gazvesi'nde elde edilen zaferde Uhud'da tadılan acıların payı olduğunu söylemek mümkündür.

Allah'ın müminlere yardımı imtihan sırrını ortadan kaldırmayacak şekilde ve belli şartlarda gerçekleşmiştir. Bu açıdan Allah'ın yardımını müminlerin Allah'ın üzerinde olan bir hakkı olarak değil; Allah'ın müminlere olan lütfü olarak değerlendirmek gerekir. Zira Allah Teâlâ insanların davranışlarını sonuçları ile değil süreç itibarıyla değerlendirecektir. Örnek vermek gerekirse savaşa katılan müminler gerekli olan her türlü hazırlığı yapmak ve tedbirleri almakla yükümlüdürler. Ama sonuçta zaferin elde edilip edilmemesi müminlerin sorumluluk alanına girmemektedir.

Günümüzde Müslümanların yeryüzünde iç açıcı bir durumda olduklarını söylemek mümkün değildir. Yeryüzünün üçte birisini oluşturan bu Müslüman nüfusun Kur'an-ı Kerim'de kendilerine biçilen rolleri üstlenmeleri ve gereğini yapmaları herhalde öncelikle Allah'ın yardımının şartlarını yerine getirmelerine bağlıdır. Allah'ın yardım vadinde hiçbir zaman sınırlaması olmadığına göre günümüzde de Müslümanların ilahi yardımlara mazhar

olmamaları için bir neden olamaz. Hz. İbrahim örneğinde görüldüğü gibi kişiye düşen görev sonuna kadar inancını kaybetmemek ve gereğini yapmaktır. Davranışlardaki bu azim ve sebat inkârcıları olumlu olarak etkileyebileceği gibi, süreç içinde kişi ve toplumlar da farklı çözüm yolları üretebilirler.

Şunu da unutmamak gerekir ki ilahi yardımların geciktiğine hükmetmek için öncelikle yardımın hak edildiğine dair kanaatlerin netleşmesi gerekir. Hak edilmeyen bir şeyin gecikmesine hükmetmek doğru değildir. O halde bir mümine düşen görev gerektiğinde Allah'ın yardımına mazhar olabilecek şekilde önce istikamet üzere yaşamak sonra hayır-şer telakkisi ekseninde takdiri Allah'a bırakmaktır.

Bibliyografya

- Abduh, Muhammed. *Tefsir'ül-Kur'an'il-Hakim*. İkinci Basım. Kahire: 1947.
- Abdulkaki, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1968.
- Alûsî, Şihabüddin es-Seyyid Mahmud Şakir. *Ruhü'l-Maa'nî Tefsirü Kur'an'il-Azim ve's-Seb'a'l-Mesani*. Beyrut: İhyaü't-Türasi'l-A'rabi, 1993.
- Buharî, Muhammed b. İsmail. *el-Camiu's-Sahih*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiye, 1897.
- Çimen, Abdullah Emin. "Helak Devam Eden Bir Süreç Midir?" *Usûl, İslam Araştırmaları*. Temmuz-Aralık 2005.
- Demircan, Adnan. "Resulüllah'ın Münafıklarla İlişkileri, "İslam'da İnsan Modeli ve Hazreti Peygamber Örneği". Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. Birinci Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1966.
- Gwynne, Rosalind W. "İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah", Çev: F. Mehves KAYANI. *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*. S. II, C. II, 1994.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi Hayatı ve Faaliyeti*. (Çev: Salih Tuğ) Beşinci Basım. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1990.
- Hamidullah, Muhammed. "Hendek" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Sözlüğü*. Altıncı Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Hayreddin Karaman ve diğerleri. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Üçüncü Basım. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

- İbn Hişâm, Abdü'l-Melik b. Hişâm. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. (Tahkik: Muhammed Ali el-Kutub), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İsmail. *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*. Birinci Basım. Kahire: Mektebetü Evladü's-Şeyh li't-Türas, 2000.
- Kara, Necati. "Kur'an ve Sünnet'te Bela-Musibet" *EKEV Akademi Dergisi*, C1, S. 3, Kasım 1998.
- Kasimî, Muhammed Cemaleddin. *Mehasinü't-Te'vil*. Birinci Basım. Kahire: Darü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ty.
- Merağî, Ahmed Mustafa. *Tefsirü'l-Merağî*. Birinci Basım. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbabati Mustafa el-Babi, 1946.
- Müslim, Ebu Hüseyin b. El-Haccâc, el-Kuşeyrî, en-Neysaburî. *Sahihu Müslim*. İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, ty.
- Özsoy, Ömer *Sünnetullah: Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1994.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin *et-Tefsirü'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*. Birinci Basım. Beyrut: Darül-Fikr, 1981.
- Sabuni, Ali Muhammed. *Safvetü't-Tefasir*. İstanbul: Darü'l-ensar, 1987.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr *Cami'ü'l-beyan an te'vili ayi'l-Kur'an*. İkinci Basım. Kahire: Hicr, 2001.
- Topaloğlu, Aydın. "Tanrısal İnâyetin Felsefi Anlamı ve Tarihsel Arka Planı" *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. S. 27.
- Turhan, Kasım, "İnâyet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Birinci Basım. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, *Esbabü'n-nüzûl*, Beyrut: Darü'l -Ma'rife, ty.
- Yıldırım, Suat. *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*. İstanbul: Işık Yayınları, 2004.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki gavâmizi't-Tenzil ve 'uyuni'l-ekâvili fi vücuhî't-te'vil (Keşşâf)*, Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.